

Історична регіоналістика

УДК 94 (477)

І.С. Зуляк

Становлення «Просвіти» у Західній Україні в повоєнний період

У статті досліджено вплив наслідків Першої світової війни на становлення «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період, проаналізовано особливості відновлення товариства, складність відбудовчих процесів у повоєнний період.

Ключові слова: Перша світова війна, Західна Україна, повоєнна відбудова, «Просвіта», культурно-просвітний рух.

Актуальність досліджуваної проблематики полягає у тому, що вона має важливе наукове значення, оскільки дає можливість проаналізувати вплив наслідків Першої світової війни на процес становлення «Просвіти» у Західній Україні.

Наукова новизна статті полягає у тому, що це одна зі спроб, у якій досліджено вплив наслідків Першої світової війни на становлення «Просвіти», її роль у національно-культурному поступі Західної України, вплив на формування національної свідомості українства, реалізацію просвітньої ідеї.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-культурні процеси, що відбувалися у Західній Україні досліджуваного періоду.

Предмет дослідження – становлення «Просвіти» у контексті відродження самобутньої української національної культури, формування національної свідомості.

Мета публікації – становлення діяльності «Просвіти» у Західній Україні в повоєнний період.

Завдання статті зумовлені тематикою дослідження і в основному ґрунтуються як на аналізі тих чинників, які впливали на відновлення і функціонування товариства, так і на розкритті механізму самозбереження «Просвіти» у складних умовах післявоєнного періоду.

Науковий доробок вітчизняних істориків із цієї проблематики обмежується публікаціями С. Перського [1], І. Брика [2, с. с. 229; 3, с. 65; 4, с. 65 – 66], М. Творидла [5, с. 1; 6, с. 129], Ж. Ковби [7], А. Середяк [8] та інших науковців, які узагальнено подають цю проблему, повною мірою не розкриваючи досліджувану тематику. Більш детально задекларована тема проаналізована автором статті у монографії «Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939)» [9].

Зокрема, у статтях І. Брика, присвячених впливові наслідків Першої світової війни на становлення «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період, в основному наголошується на тому, що Перша світова війна й повоєнна розруха призвели до втрати зв'язку Головного відділу з філіями й читальнями, відчуження української інтелігенції з широкими селянськими масами [2, с. 229], звертається увага на постійну й посильну допомогу «Просвіті» [3, с. 65], подається інформація щодо календарів товариства і їхніх редакторів [4, с. 65 – 66]. Автор обмежується констатацією фактів й описовістю подій, не подаючи шляхи й механізми подолання того чи іншого явища.

Питання економічного розвитку західноукраїнської кооперації, що відігравала важливе значення для фінансової підтримки діяльності «Просвіти», розглядав М.Творидло, зазначаючи, що необхідно активізувати й модернізувати кооперативний рух, що використовував застарілі методи функціонування [5, с. 1].

Один з важливих напрямків діяльності «Просвіти» полягав у відновленні зруйнованих війною фахових шкіл, перетворення їх у центри підготовки сільської молоді для здобуття навичок праці у сільському господарстві. В економічно-господарському поступі товариства автор значне місце відводить господарсько-садівничій школі у Милованні, подаючи наслідки матеріальних збитків, завданих війною, її відновлення й відбудову маєтку [6, с. 129].

Важливе значення у культурно-просвітньому й громадсько-політичному житті Західної України відігравала діяльність товариства «Просвіта», що виробила ідеологію духовного

відродження, яка стала панівною у кінці XIX – на початку XX ст. Кінцеву стратегічну мету вона вбачала у поширенні освіти серед українських селян, утвердженні рідної мови, культури, історії, оскільки це означало зміцнення і згуртування однодумців у піднесенні національної та суспільно-політичної свідомості [10, с. 128].

Однак активний процес зростання товариства було призупинено Першою світовою війною, що як і окупація Галичини російськими військами і царський губернський уряд, що суворо переслідував український рух, сповільнила, а то й припинила діяльність «Просвіти», передусім у сільських місцевостях [11, с. 159].

Українські землі були у числі тих, що найбільше постраждали від війни. Від самого початку боїв влітку 1914 р. на території Галичини, Волині (меншою мірою) Центральної України стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи [12, с. 103].

Згідно з підрахунками, для відбудови краю, тільки до кінця 1918 р. в Галичині було знищено війною 122 тис. 422 житлових і 233 тис. 377 господарських будинків, або 20 % довоєнного стану. Одна п'ята населення опинилася без даху над головою; мешканці деяких зруйнованих околиць жили в землянках. За всі воєнні роки (1914 – 1921 рр.) було знищених близько 506 тис. житлових і господарських будинків у Галичині, а на інших західних і північних землях під Польщею – 499 тис. [13, с. 272 – 273].

З 1919 р. Польщею було окуповано 125,7 тис. км² земель Східної Галичини та Західної Волині, що становило третину всієї території тодішньої Польщі. На цій території у 1931 р. проживало 8,9 млн. осіб, із них 5,6 млн українців, 2,2 млн поляків Ці землі стали для Польщі новими джерелами сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту. Водночас вони спричинили появу й загострення зовнішніх і внутрішніх проблем, що суттєво дестабілізувало ситуацію у Польській державі [14, с. 305].

Не сформована до кінця українська нація опинилася під загрозою насильницької асиміляції. Східна Галичина в ході польсько-української війни була захоплена Польщею. Керуючись своїми стратегічними інтересами, переможниця Антанта, передусім Франція, надавала польській стороні військову та політичну підтримку [15, с. 345].

Сумний перебіг подій в Україні, втрата нею незалежності, призвели до того, що наприкінці 1920 р. Східна Галичина і Західна Волинь опинилися у складі Польщі, що й було підтверджено Ризьким мирним договором. Антанта, перед загрозою нової революції, визнала за Польщею українські землі, хоча у Версальському договорі вказувалося, що Польська держава повинна утворитися лише на етнографічних землях, у договорах в Спа, Севрі – що Східна Галичина не належить до Польщі [16, с. 82]. В. Сергійчук писав про те, що Польща, переслідуючи винятково власні інтереси, відмовилася підтримувати Україну, пішла на розподіл території з більшовиками і, зрештою, ствердила анексію частини нашої землі, підписанням Ризького договору в березні 1921 р. [17, с. 3], який визначив кордони Польщі.

З березня 1923 р. за Польщею було визнано Холмщину, Підляшшя, Полісся, Волинь [18, с. 38 – 39]. Питання про державну належність Східної Галичини залишалося нерозв'язаним. Хоча на Паризькій мирній конференції було уповноважено Польщу окупувати ці землі лише тимчасово, оскільки Галичина територіально знаходилася поза кордонами Польщі, що вважалася лише фактичним воєнним окупантом Галичини, через те вона не отримала мандату утворити адміністрацію [19, с. 2].

В. Левицький вважав, що Ризький мир лише визначив кордони Польщі, а Східна Галичина передавалася до її складу тимчасово [18, с. 38 – 39]. М. Лозинський зазначав, що найвища рада обіцяла українцям, що договір опиратиметься на праві самовизначення націй, однак сумнівався у тому, що Польща дотримає його умов [20, с. 28 – 29].

Юридично ці землі підпорядковувались державам Антанти, насправді ж повновладним господарем залишалася Польща. Бажаючи зберегти Східну Галичину за собою, польський сейм 26 вересня 1922 р. ухвалив закон про введення обмеженої територіальної автономії для Східної Галичини й уряд розпочав заходи, спрямовані на визнання за Польщею цієї території [21, с. 246].

І. Васюта зауважував, що зусилля Польської держави щодо інкорпорації Західної України мав обмежити Ризький мирний договір, за яким, на вимогу радянської сторони, Польща повинна була надати східногалицьким землям автономію, а населенню – права рівні з населенням метрополії. Однак польські правлячі кола, приховуючи інкорпоративну й асиміляторську практику дипломатичними акціями, порушували умови цього договору, як й інші міжнародні зобов'язання, що визначалися ухвалами Паризької мирної конференції від 25 червня і 11 липня 1919 р. та іншими угодами [22, с. 131].

У агресивних намірах щодо Східної Галичини, де мало не три чверті населення становили українці, Польща спиралася на політичну підтримку й воєнну допомогу західних держав, що нехтували інтересами корінного населення краю [23, арк. 1].

Польський уряд обіцяв забезпечити національним меншинам усі права та можливості національно-культурного розвитку, надавши Східній Галичині автономію, насправді ж виконувати свої зобов'язання не мав наміру. Хоча на засіданні сейму від 20 лютого 1919 р. було ухвалено так звану «малу конституцію», що складалася з п'яти параграфів [18, с. 38 – 39]. Власне, проти неї виступали поляки, які становили меншість на «кресах» [24, с. 2]. З приводу автономії польська преса писала, що владна аристократія боїться навіть слова «автономія» [25, арк. 261 б].

Влада встановила жорстокий режим, зневажаючи права українського населення окупованої території, придушуючи будь-які прояви національно-культурного розвитку, що негативно позначились у цілому на становленні й розвитку Західної України. О. Мегас, колишній український депутат Паризької мирної конференції, у вступному слові до книги «Трагедія Галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за криваві роки 1918, 1919 і 1920» писав про те, що «...Східня Галичина представляється як *одне велике цвинтарництво*. Куди не глянеш, де не поїдеш, скрізь бачиш руїну, гроби, хрести, покраяні окопами та шанцями поля... Шукаю нашої інтелігенції по містах. Її там як нема. Все поарештоване, інтерноване, конфіоноване... Українських провідників не знайдеш тепер між народом. Вони або погинули в польських таборах, або тиняються на чужині, або загибають по польських в'язницях. Мені вдалось вкінці зайти між недобитки українства у Львові, Перемишлі та Станиславові...» [26, с. 258].

К. Левицький зазначав, що остання світова війна принесла два основних принципи міжнародного права – національного самовизначення більшості й захисту національної меншини, на основі яких формуються відносини між народами Європи. Однак держави-переможниці Антанти не застосували його справедливо до усіх націй, що передбачено Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. [27, с. 3]. Доцільним, на його думку, було б запровадження у міжнародному праві замість захисту прав національних меншин, засаду повної рівноправності усіх меншин громадян держави, без різниці націй [27, с. 15]. О.Красівський підкреслював, що правом націй на самовизначення скористалися лише поляки, відмовивши у такому праві українцям [28, с. 163].

К.Левицький писав про те, що Польща повинна обмежитися виключно до етнографічних земель, на підставі якого юридичного права посягає на чужі території, зокрема, західноукраїнські, на яких українці не є національною меншиною, а національною більшістю [27, с. 10]. Насправді ж, польська влада намагалася штучно творити окремих лемківський чи гуцульський сепаратизм, створюючи окрему лемківську або гуцульську «мову», «буквар» тощо [29, с. 101].

Ставлення української громадськості в цілому й «Просвіти» зокрема до відродження Польської держави зумовлювалося низкою історичних і політичних чинників. Найважливіше значення серед них мали антагоністичні цілі польських і українських політичних програм щодо території майбутніх відроджених держав. Українці клали в основу своїх державницьких прагнень на західному польському напрямку ідею встановлення свого можливого суверенітету на землях, що вважалися українськими під історико-етнографічним поглядом. Але при цьому і саме собою питання про історико-етнографічну польсько-українську межу не виглядало однозначним не тільки для обох сторін, а й також для різних наукових шкіл і політичних напрямків всередині кожної зі сторін, передусім у польському політичному таборі. Українська ідея здобуття національної державності апелювала до природного права – мати власну державу на землі проживання предків сучасного розселення народу [30, с. 63].

Українське питання у національній політиці Другої Речі Посполитої було найбільш складним для вирішення і найважливішим поглядом стабільної ситуації у країні. Це зумовлювалося певними обставинами, зокрема тим, що українців у Польщі серед національних меншин було найбільше; вони проживали компактно, в основному на теренах Західної України, яка перебувала у безпосередній близькості до кордонів більшовицької Росії та радянської України – головного, на думку влади, потенційного ворога Польщі; українське населення, на відміну від інших національних меншин, відзначалося високим рівнем національної самосвідомості та прагненням до політичного й національного визволення, до творення незалежної та суверенної держави [31, с. 39]. До речі, кінцевою умовою діяльності «Просвіти» була побудова національної держави [32, с. 12].

Найсерйознішою проблемою у внутрішній політиці Другої Речі посполитої, а певною мірою й у зовнішній, що потребувала вирішення, стала українська. Це було зумовлено найбільшою чисельністю українців серед національних меншин, що проживали здебільшого на окремії етнографічній території і відрізнялися високою національною самосвідомістю [33, с. 59].

Після Першої світової війни польська політика в українському питанні характеризувалася певними особливостями. Передусім, це пов'язано з тим, що у 1919 – 1923 рр. Польща ще не цілком закріпилася у Західній Україні [14, с. 305 – 306]. У 1918 – 1923 рр. ще не були точно визначені східні кордони новоутвореної Другої Речі посполитої й інкорпорування нею у 1918 – 1919 рр. Східної Галичини з міжнародного правового погляду мало окупаційний характер, що і впливало на особливості національного руху та польсько-українських стосунків. Після прийнятого рішення Ради амбасадорів, згідно з яким Східна Галичина стала складовою частиною Польщі [33, с. 4 – 5].

М. Хом'як зазначав, що польська влада провадила політику відокремлення Східної Галичини від решти західноукраїнських земель, забороняючи поширення там преси й часописів зі Львова, перешкоджаючи діяльності «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря», «Сокола» та інших національних інституцій, підпорядковувала місцеві українські кооперативи польським [29, с. 101]. Розвиток українського національного життя у Східній Галичині суперечив польській колонізаційній доктрині, тому органи влади припиняли функціонування українських товариств, переслідували інтелігенцію, селян і молодь, усували з державної служби службовців-українців [34, с. 151].

Намагаючись поліпшити становище, 7 жовтня 1926 р. «Просвіта» зверталася до НТШ, РСУК, «Сільського господаря», Союзу українок щодо призначення національних кадрів в усі ділянки суспільного життя [35, арк. 1].

Однак кардинально змінити ситуацію не вдалося. Згідно з даними І.Озаркевича, на 1939 р. лише у Великому Бориславі, до якого входили сусідні села Борислав, Тустановичі, Котівська Баня, налічувалося 42 тис. мешканців, із яких третину становили українці, євреї – 14 тис., решту – поляки. Із сорока восьми посад радних у магістраті українці посідали три, лише п'ятнадцять осіб мало вищу освіту [36, с. 66].

Після Першої світової війни польська влада ігнорувала взяті на себе зобов'язання про надання територіальної автономії Галичині, зводила з відкриттям українського університету, що негативно відобразилося на становищі українських товариства.

Внутрішня політика Польщі скеровувалася на асиміляцію «кресів» – земель із переважно непольським етнографічним складом. Поглинення мало бути поетапним: спочатку державним, а вже потім – етнічним [37, с. 282]. Польська політика ґрунтувалася на інтеграції Галичини у складі Польщі. Правлячі владні кола намагалися зміцнити «польськість» східних кресів, усуваючи характерні українські ознаки, ставлячи таким чином світові громадськість перед доконаним фактом анексії краю. Усі система політичних й економічних заходів щодо українського населення підпорядковувалася найважливішій меті – полонізації.

Державна полонізація означала підпорядкування непольського населення установам, обов'язкам і правилам, які існували в усій Польщі, а також витіснення на периферію суспільного життя або й цілковиту ліквідацію організацій, створених українцями на попередньому сторичному етапі [37, с. 282].

Основним мотивом вимог українства було те, що існуючі польські академічні вузи не враховували наукових інтересів усього громадянства, служили винятково задоволенню потреб польського населення, тому передумовою заснування українського університету виступали приватні курси, які влада переслідувала, використовуючи репресивні методи [38, с. 1 – 2]. 8 червня 1923 р. польська поліція, незважаючи на петицію українських інституцій, провела обшук у студентів-медиків у залі музичного товариства ім. М. Лисенка, у будинку «Просвіти», арештувавши усіх присутніх на курсі усної української словесності [39, с. 3].

Шкільна влада практикувала примусове виселення українських шкіл. Так, 29 жовтня 1921 р. № 154 канцелярія Володимирської православної парафії отримала розпорядження щодо реквізиції будинку на території кафедрального собору для розташування української школи, у якому мешкали два священики, диякон і псаломщик [40, арк. 28 – 28 зв]. До протесту з приводу припинення навчання в українській семикласовій школі Ковеля приєдналася місцева «Просвіта», оскільки упродовж двох місяців у школі не проводилося навчання у зв'язку з виселенням польською інспекцією школи з приміщення, а помешкання, орендоване товариством для потреб школи, влада реквізувала [40, арк. 29 – 30].

«Українська трибуна» від 15 червня 1921 р. повідомляла про те, що загальні збори Рівненської повітової «Просвіти» від 29 травня 1921 ухвалили вислати до польської влади меморіал щодо стану українського шкільництва [40, арк. 36].

У Крем'янці, окрім духовної семінарії, діяла чотирикласна чоловіча духовна школа, яку перемінили на семикласну й восьмикласну жіночі спархіяльні школи, вони розташовувалися у старих будинках, в яких ще у XIX ст. був польський ліцей, і нових, збудованих коштом церкви. Влада конфіскувала будинки і передала їх польській гімназії ім. Чацького. 6 листопада 1922 р. староство у Крем'янці наказало школі перебраться до Дермані [41, с. 34].

На з'їзді культурно-просвітницьких організацій Волині у Луцьку від 8 липня 1922 р. висловлювалося обурення переслідування урядом українських шкіл, учителів. У виступі А.Пашука наголошувалося на вузькості, односторонності й нескоординованості праці громадськості краю [42, арк. 1 – 7, 9]. Політику асиміляції української школи влада пояснювала тим, що нібито місцеве населення не бажає віддавати дітей до національної школи [42, арк. 18 зв].

Серйозною перешкодою в навчанні була нестача матеріальних коштів, забезпечення учнів одягом, взуттям тощо. Проте Головний виділ «Просвіти» намагався залучити усіх дітей шкільного віку до навчання у народних школах [43, с. 156], хоча це було непростою справою. Наприклад, 60 бідних учнів міської школи у Турці не мали взуття, щоб відвідувати школи. Вони найчастіше закінчували навчання четвертим класом і тільки у виняткових випадках могли продовжувати освіту [44, с. 149].

У зверненнях «Просвіти», «Рідної школи» до громадянства закликалося складати кошти на утримання шкіл [45, с. 4]. Важливим чинником підтримки української школи було колядування. Зокрема у 1930 р. у Східній Галичині було заколядовано 49835 зл., із них у Львівському воєводстві – 23221 зл., Тернопільському – 16785 зл., Станиславівському – 9828 зл. [46, с. 143: 1].

Отже, вплив наслідків Першої світової війни на становлення «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період був негативним, характеризувався асиміляційними процесами, що, незважаючи на відновлення діяльності товариства, гальмували повноцінний поступ цієї інституції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» з ілюстраціями. Видання Товариства «Просвіта». Ч. 730. Накладом Товариства «Просвіта» / Перський С. – Львів, 1932. – 268 с.
2. Брик І. Обов'язок життя // Письмо з Просвіти. – 15 липня 1922. – Ч. 29 – 30 (подвійне). – С. 229.
3. Брик І. День «Просвіти» / І. Брик // Життя і знання. – Грудень 1932. – Ч. 3 (51). – С. 65.
4. Брик І. Історія шістьдесятиліття календарів «Просвіти» / І. Брик // Народній Ілюстрований Календар «Просвіти» на переступний рік 1940. Річник 40. – Львів: Накладом Товариства «Просвіта» у Львові, 1939. – С. 60 – 66.
5. Творило М. Куди йти нашій кооперації? / М. Творило // Діло. – 1 травня 1930. – Ч. 94 (12.460). – С. 1.
6. Творило М. Економічна діяльність «Просвіти» // НАРОДНИЙ ІЛЮСТРОВАННИЙ КАЛЕНДАР ТОВАРИСТВА «Просвіти» на переступний рік 1928. Ювілейне видання з нагоди 60-ліття і 50-ліття Календаря. Коштом Товариства «Просвіта» у Львові / М. Творило. – Львів, 1927. – С. 129 – 130.
7. Ковба Ж.М. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж.М. Ковба. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1993. – 128 с., іл.
8. Середяк А. Товариство «Просвіта» в період Першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки / А. Середяк / Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – С. 42 – 52.
9. Гуляк І.С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939) / І.С. Зуляк. – Тернопіль: «Воля», 2005. – 946 с.
10. Алексієвець М.М., Гуляк І.С. Діяльність «Просвіти» у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868 – 1914) / М.М. Алексієвець, І.С. Зуляк. – Тернопіль, 1999. – С. 128, всього 184 с.
11. Лев В. Сторіччя «Просвіти» // Альманах календар Союзу Українців Католиків Америки «Провидіння» на рік божий 1968 / В. Лев. – Філадельфія: Видавництво «Америка», 1968. – С. 159.
12. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл.

13. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
14. Історія України / За ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчієнка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 480 с.
15. Боротьба за українську державність на західноукраїнських землях у 20 – 30-х роках / Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
16. Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Піляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / В. Сергійчук. – К.: Родовід, 1997. – 383 с.
17. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 128 с.
18. Левицький В. Повоєнні журби світа. Мир, але не спокій – національні рухи в мандатних областях і в Схід. Азії – Зміни на Сході Європи. Історія повоєнного світа. І частина з образками / В. Левицький. – Львів: Накладом «Самоосвіти» кооп. з обм. відпов., 1936. – 40 с.
19. Передісторія соймового закону з 22. XI. 1922. р. та рішення Конференції Амбасадорів з 15. III. 1923 р. Прем'єр Польщі про східногалицьку справу // Новий час. – 27 травня 1938. – Ч. 113 (4307). – С. 2.
20. Лозинський М. Галичина на Міровій Конференції в Парижі / М. Лозинський. – Камінець: Видання «Стрільця» Органу Галицької Армії, 1919. – 32 с.
21. Українська й білор. нац. територія // Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіти» на звичайний рік 1927. Річник 49. Коштом товариства «Просвіта» у Львові. – Львів, 1926. – С. 246.
22. Васюта І. Повстання 1922 р. в Західній Україні / І. Васюта // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 32. – Львів, 1997. – С. 131.
23. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 52, спр. 2856, арк. 1.
24. Польська конституція та «інородці» // Діло. – Ч. 67 (10.160). – 26 березня 1924. – С. 2.
25. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України, ф. 3695 с, оп. 1, спр. 41, арк. 261 б.
26. Дем'янчук М. Станиславівщина в роках 1918 – 1920 // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станислава і Станиславщини. Том II. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Том XXIX / М. Дем'янчук. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Видання Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. – С. 258.
27. Левицький К. Права національних меншин / К. Левицький. – Відень, 1923. – 15 с.
28. Красівський О. Галичина в першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів: Вид-во ЛФУФДУ, 2000. – 416 с.
29. Хом'як М. Політика Польщі на західноукраїнських окраїнах у роках 1918 – 1947 // Ярославина і Засяння 1031 – 1947. Історично-мемуарний збірник. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Том XLII / М. Хом'як. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Регіональне Об'єднання «Ярославщина і Засяння» (ЯРОКЗА), 1986. – С. 101.
30. Макаруч С. Ставлення української громадськості Галичини до Польської держави (1918 – 1923) / С. Макаруч // Вісник Львівського університету. Дослідження з історії України. Серія історична. Випуск 30. – Львів: «Світ», 1995. – С. 63.
31. Гловацький І.Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921 – 1939 рр.) / І.Ю. Гловацький. – Львів: Тріада плюс, 2003. – 348 с.
32. Галушинський М. Одиниця і громада. Бібліотека популярно-наукових викладів під редакцією Омеляна Терлецького / М. Галушинський. – Львів: Накладом Української Книгарні і антикварні у Львові, 1921. – 24 с.
33. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
34. Рабой Ю.Є. Княжий город Самбір / Ю.-Є. Рабій. – Львів-Самбір-Ютика, 1999. – 422 с.
35. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 348, оп. 1, спр. 249, арк. 1.
36. Озаркевич І. Як ми господарили нафтовими теренами? / І. Озаркевич // Календар Просвіта на Божий 1969 рік. – Торонто: Українське Видавництво «Добра книжка», 1968. – 186 випуск. – С. 66.
37. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В.Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

38. За українські високі школи. (Петиція українських інституцій і громадян до польського сойму і сенату) // Діло. – Ч. 73. (9.954). – 4 липня 1923. – С. 1–2.
39. Дальша погоня за «тайним» українським університетом // Діло. Ч. 58. (9.939). Рік ХLI. – Львів, субота 16. червня 1923. – С. 3.
40. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 2, спр. 267, арк. 28 – 28 зв, 29 – 30, 36.
41. Волинь. Примусове виселення шкіл з Кременця // Письмо з Просвіти. Літературно-просвітний тижневик. Річник IX. Під редакцією Володимира Дорошенка. – Львів: Накладом Товариства «Просвіта», 1 січня 1922. – Ч. 3 – 4 (подвійне). – С. 34.
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4465, оп. 1, спр. 318, арк. 1 – 7, 9, 18 зв.
43. До яких шкіл посилати дітей і молодь // Народний Ілюстрований календар «Просвіти» на звичайний рік 1938. Річник 58. – Львів, 1937. – С. 156.
44. Андрусяк Н. Нарис історії Бойківщини / Н. Андрусяк // Бойківщина. Монографічний Збірник Матеріалів про Бойківщину з Географії, Історії, Етнографії і Побуту. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Том XXXIV. – Філядельфія-Нью Йорк: Видавець Головна Управа Т-ва «Бойківщина» Філядельфія ЗСА, 1980. – С. 148.
45. Діло. – 11 березня 1924. – Ч. 54 (10.147). – С. 4.
46. Скільки заколядували на «Рідну Школу»? // Народна справа. – Львів, 2 березня 1930. – Ч. 9 (74). – С. 1.